

**ЛЕКСЕМИ ЛИХЬИ, ЛИХОИМАНЬНИКЪ, ЛИХОИМЬЦЬ,
ЛИХОМОУДРЫИ, ЛИШЕНИКЪ У СКЛАДІ
СЛОВОВІРНОГО ГНІЗДА З КОРЕНЕМ -ЛИХ-
(на матеріалі східнослов'янських писемних пам'яток XI–XIII ст.)**

Стаття присвячена реконструкції семантичної структури друс. *лихьи, лихоиманьникъ, лихоимьць, лихомоудрыи, лишеникъ*. З'ясовано, з якими семантичними трансформаціями псл. *lix- пов'язаний розвиток семантики цих лексем.

Ключові слова: Київська Русь, семантична реконструкція, словотвірне гніздо.

Реконструкція семантики, з'ясування генези, уточнення етимології лексичних одиниць, пов'язаних зі світоглядом, духовною культурою східних слов'ян XI–XIII ст., належить до актуальних проблем історико-лексикологічних досліджень. Іменники і прикметники, які за часів Київської Русі вживалися щодо людини зі значенням соціально-етичної оцінки особи, у своїй сукупності утворювали субстантивно-ад'єктивне лексико-семантичне поле, кількісний обсяг якого, за нашими даними, становить понад 600 лексичних одиниць. У цій статті спробуємо реконструювати семантичну структуру друс. *лихьи, лихоиманьникъ, лихоимьць, лихомоудрыи, лишеникъ* та визначити, з якими семантичними трансформаціями псл. *lix- пов'язаний розвиток їхньої семантики.

Дослідження семантики рефлексів псл. *lix- (укр. *лихо, лихий* та ін.) тривалий час було пов'язане з труднощами встановлення їхньої етимології та семантичної типології. Дискусії виникали здебільшого через відсутність видимого зв'язку між такими властивими цій лексиці значеннями, як «залишковий, зайвий, непарний» і «поганий», та складність генетичного розмежування гнізд псл. *lix, *lixъ, *lixo (див.: Преобр.¹, I, 460, 461; ЭССЯ, XV, 91). За спостереженням О. М. Трубочова, залучення додаткових матеріалів, дослідження живих та історичних значень і вживань слів з основою *lix- дає підстави кваліфікувати форми *lix, *lixъ, *lixo як споріднені (псл. *lix- < псл. *lik-xo < іє. *leik^h-so < іє. *leik^h- «залишати»), виводячи їхню семантику із первісного «залишковий, зайвий» із подальшою еволюцією в бік конкретних значень («непарний», «слабкий», «поганий», «злий» тощо) (ЭССЯ, XV, 91).

«Непарний» — одне із значень, яке розвинулося на ґрунті первинної, вихідної семантики іє. *leik^h- «залишати» (із первісного «залишковий, зайвий») і яке досить послідовно простежується в семантиці праслов'янських та інших континуантів індоевропейського кореня. Обидва первинні, вихідні значення — «залишати» і «непарний» — ще не є синкретичними. Можна припустити, що всередині семантичного ядра — значення «непарний» — відбулося поступове

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

формування двох протилежних, антонімічних центрів, які згодом спричинилися до поділу однієї сутності на дві. Як показує матеріал, один із цих центрів представлений тими значеннями рефлексів псл. *lix-, що реалізують семантику «залишення», «нестачі», «самотності», «нещастя», «хвороби», «бідності», інший — значеннями, пов'язаними із семантикою «придбання», «зайвого», «надмірності», «багатства». Зв'язувальною ланкою між цими значеннєвими центрами є ознака «відсутність необхідного / наявність зайвого», в якій «відсутність необхідного» і «наявність зайвого» — негативно конотовані й одночасно антонімічні полюси. Це, імовірно, саме той, відзначений наприкінці XIX ст. В. І. Шерцлем², а в середині XX ст. — Б. О. Ларіним³, тип синкретизму складного значення, який знаходить свій вияв у співіснуванні полярно протилежних значень. Семантичний синкретизм псл. *lix- охоплює семантичний простір цілого ряду спільнокореневих лексем і пов'язаний з явищем енантіосемії. Цілком очевидно, що яскраво виражена негативна конотація ознаки «відсутність необхідного / наявність зайвого» могла дати поштовх для розвитку загальнооцінного значення «поганий» у семантичній структурі численних рефлексів псл. *lix-.

За часів Київської Русі лексика, похідна від псл. *lix-, становила багате словотвірне гніздо, яке налічувало понад 40 лексем, і входила до основного словникового запасу. Словотвірне гніздо східнослов'янських лексем XI–XIII ст. з коренем -лих- не було предметом спеціального дослідження лінгвістів, проте певні аспекти семантики деяких лексем висвітлено в працях М. Я. Брицина, Р. Гусмані, Т. Б. Лукінової⁴. Зокрема, поза увагою істориків мови залишилася семантична структура друс. *лихьи*, *лихоиманьникъ*, *лихоимьць*, *лихомоудрыи*, *лишеникъ*, які репрезентують корінь -лих- / -лиш- (друс. -лиш- < псл. *liš- < псл. *lix- < іє. *leik^h- «залишати» — ЭССЯ, XV, 151–156) у складі субстантивно-ад'єктивно-го поля соціально-етичної оцінки особи.

Дослідження східнослов'янських писемних пам'яток (літописи, житія, патерики, сказання, чудеса, читання святим, кормчі, повчання, княжі статuti, грамоти, епіграфічні написи та ін.) показало, що в XI–XIII ст. прикметник *лихьи* відзначався досить високою частотою вживання і мав складну семантичну структуру з домінуванням у ній загального значення «поганий». З XI ст. зі значенням «поганий» лексема *лихьи* фіксується в уживанні щодо людини:

«а мы что есмы ч(е)л(о)в(е)ди грѣшнии *лиси* днь(с)ь живи а оутро м(е)ртви. днь(с)ь в славь и въ чти. а зауѣтра в гробѣ» (*1096, ПВЛ-1, арк. 83зв.); «князь, дав волость *лиху* челоуѣку губити люди» (XIII–XIV, сп. XIV, Семен, 464); «мати убо, не хотящи дѣтии *лихыхъ*, ранами кажесть» (*1214, ЛР, 165); «а матери, которыи сын добр... тому же дасть свое; аче и вси сынове еи будутъ *лиси*, а дчери можеть дати, кто ю кормить» (XII, сп. XIV, ПР, 71).

Без конкретизації зі значенням «поганий» *лихьи* виступає в словосполученні зі словами *законъ*, *дѣла*: «и придохомъ же въ Греки и ведодша ны идеже служатъ Б(о)гу своему [...] боларе рекше. аще бы *лихъ законъ* Гречьскїи. то не бы баба твоа приала Ольга» (*987, ПВЛ-1, арк. 37–37зв., а також *987, ПВЛ, ЛП-3, арк. 41–41зв.); «от всего злаго помышления отлучивъ ю..., от всея злобы и от всѣхъ *лихихъ дѣлъ*» (XI–XII, сп. XVI, Варл., 189). Зі значенням «поганий» прик-

² Шерцль В. И. О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии) // Филол. зап.— Воронеж, 1883.— Вып. 5–6.— С. 3–5.

³ Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание // Ларин Б. А. Избранные работы / Сост. Б. Л. Богородский, Н. А. Мещерский.— М., 1977.— С. 97–100.

⁴ Брицын М. Номинация преступников в восточнославянской письменности до XV столетия // Київська старовина.— 2005.— № 6.— С. 17–32; Gusmani R. Etymologie und Bedeutungsentwicklung von askl. LIXO // Ztschr. für vergleichende Sprachforschung.— Göttingen, 1987.— Bd 100. H. 2.— S. 358–365; Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис).— К., 2000.— С. 37–39.

метник *лихьи* був в ужитку, мабуть, задовго до середини XI ст., оскільки на кінець XI ст. вже відбулася його субстантивация: «аще ти добро да с тѣмь. али ти *лихоє*. да то ти сѣдить» (*1096, ПВЛ-1, арк. 84); «аже оучинить роусинъ насилье [...] надъ вольною женою. а дотолє не слышати было до нее *лихого*. оурока за то 10 гр(и)в(ь)н сѣрѣбра» (Гр. (смол.) 1123–1125, 13). З кінця XIV ст. із загальним значенням «зло, все погане» починає використовуватися іменник *лихо* (СДРЯ XI–XIV, IV, 407).

Уживання лексеми *лихьи* зі значенням «поганий» могло супроводжуватися актуалізацією сем «недоброзичливий», «хитрий», «лукавий», «підступний»: «з добрым думцею думая, князь висока стола добудеть, а с *лихымъ* думцею думая, меншего лишень будеть» (ред. XII, сп. XVI–XVII, ДЗ, 394). Ці семи відзначаються також у семантиці рос. *лихой* «злий, мстивий, лукавий» (Даль, II, 257), болг. *лих* «хитрий, лукавий, підступний», болг. діал. *лих* «т. с.», ч. *lichotný* «підлесливий, скрадливий; обманний, підступний, нещирий, лукавий» (ЕССЯ, XV, 99–100). З близьким значенням у перекладі XI ст. «Історії іудейської війни» Йосифа Флавія реверберується⁵ друс. *лихомоудрыи* «зловмисний»: «приде муж(ь) *лихомудрь*... иже и Археловъ миръ раздруши и Александра погуби златоимания ради» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 250).

Із XIII ст. на ґрунті загального значення «поганий» у словотвірному гнізді з коренем *-лих-* поступово починає здійснюватися семантичний перехід «поганий» → «який чинить зло, шкодить» → «злочинець». Так, у Смоленській грамоті 1229 р. друс. *лихьи* вже виступає як компонент термінологічного словосполучення: «которые. роусинъ. или латиньскыи. противоу. сеє правды. молвити. иметь того почисти за *лихьи моужь*» (Гр. (смол.) 1229, 30). У дослідженні, присвяченому реконструкції юридичної термінології в східнослов'янській писемності до XV ст., М. Я. Брицин відзначає, що в пам'ятках до XIV ст., у тому числі в Смоленській грамоті 1229 р., словосполучення *лихьи моужь*, *лисии люди* починають зрідка живитися як терміни на позначення карних злочинців, хоча «значення “кримінальні правопорушники” *лихие люди* виражає, головним чином, у XIV–XV ст.»⁶. Саме з таким значенням словосполучення *лисии люди* засвідчене в літописному тексті XIV ст.: «по совѣту *лихих людии* и бысть мятежь силенъ» (*1359, ЛН, 365). Семантичний перехід «поганий» → «який чинить зло, шкодить» → «злочинець» відбився в семантиці й інших східнослов'янських лексем з коренем *-лих-*: друс. *лиходѣяние* зі значенням «лиходійство» наявне в пам'ятці XIII / XIV ст. (СДРЯ XI–XIV, IV, 407–408); з XIV ст. починає використовуватися друс. *лишати* «чинити зло, шкодити» (СДРЯ XI–XIV, IV, 415); у текстах XV ст. уживалися іменник *лиходѣи* «людина, яка чинить зло, шкодить; лиходій, ворог» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 247) та дієслово *лихнути* «провинитися, согрішити» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 246). Розвиток семантики від «поганий» до «злочинець» засвідчують українські, російські, білоруські, польські рефлексії псл. *lix-: укр. *лиходій* «лиходійник», рос. заст., нар.-поет. *лиходѣй* «т. с.», бр. *лихадзѣй* «т. с.» (ЕССЯ, XV, 91–92), рос. діал. *лихърь* «чаклун, лиходій» (СРНГ, XVII, 75), *лихоман* «лиха, зла людина, недоброзичливець» (СРНГ, XVII, 79), ст.-п. *lichota* «злість, злісний учинок, лиходійство, гріх» (ЕССЯ, XV, 95), п. *lichota* «заст. беззаконня, несправедливість, безправ'я, гріх, лиходійство» (ЕССЯ, XV, 96), *lichu* «заст. злий, поганий, грішний, незаконний, безчесний» (ЕССЯ, XV, 100).

⁵ Про використання терміна *реверберація* див.: Межжеріна Г. В. Людина в мовній картині світу часів Київської Русі / Відп. ред. М. П. Кочерган. — К., 2006. — С. 63–65.

⁶ Брицин М. Знач. праця. — С. 20.

У давньоруському словотвірному гнізді з коренем *-лих-* семантичний полюс «відсутність необхідного» маркований таким значенням лексеми *лихыи*, як «поганої якості; який не відповідає вимогам; зіпсований». Із цим значенням друс. *лихыи* зрідка трапляється в текстах XII ст.: «и нѣльзѣ бы ны са с ними тоу рѣкою битьса полко(м) и на тоу ночь бы(с)(ть) дожчь. великь и бѣ на Днѣпрѣ [...] бѣ ледь *лихъ*» (*1148, ЛК, ЛИ-3, арк. 132зв.); «яко единь отъ нищихъ, сѣде на земли, обнажено имѣя тѣло, платомъ *лихомъ* ся закрывъ» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 250). У першому випадку актуалізуються семи «німеційний», «небезпечний», у другому — «убогий», «бідний», «благенький», «старий, ветхий». Значення «поганої якості; який не відповідає вимогам; зіпсований» друс. *лихыи* зберігається в семантичній структурі відповідних лексем української мови і білоруських діалектів (укр. *лихий* (~ *сірячок*) «ветхий» — Грінч., II, 364; бр. *lixi*, *lixiy*, *lixyy* «неякісний, застарілий; зворотна сторона одягу» — СлПЗБ, II, 663), а матеріали чеської, словенської та польської мов свідчать про те, що воно розвинулося на загальнослов'янському ґрунті (ч. діал. *lichy* «ветхий (про вбрання, тканину)» — Machek, 269; слн. *lichy* «убогий, жалогідний, мізерний» — SSJ, II, 46; ст.-п. *lichy* «жалогідний, убогий» — Вг., 298; п. *lichy* «жалогідний, убогий; поганий, непоказний» — БПРС, I, 392).

На нашу думку, значення «поганої якості; який не відповідає вимогам; зіпсований» друс. *лихыи* зводиться до «позбавлений чого-н.», яке продовжує вихідне значення «залишати» іє. **leik**: «боудеть ѡ(т)вержень. и всея с(вя)щ(е)ничьска служба *лихъ* и проклатъ» (СДРЯ XI–XIV, IV, 410). Те, що значення «позбавлений чого-н.» друс. *лихыи* засвідчене пізніше (трапляється в текстах з кінця XIII ст.), ніж значення «поганої якості; який не відповідає вимогам; зіпсований» (уживається з XII ст.), не може в даному випадку служити достатньою підставою для визнання його вторинності.

У Пролозі XIII ст. і Суздальському літописі під *1262 р. знаходимо іменник *лишеникь*: «надѣшася *лишеникь* възнестиса на н(е)б(е)са» (СДРЯ XI–XIV, IV, 416); «ѡканнии *лишеникь*. твораше хр(и)с(т)ьяно(м) велику досаду. кр(е)с(т)у с(вя)т(ы)мъ ц(е)рква(м) поругася» (*1262, ЛС-1, 476) (про ченця-відступника Зосиму, який прийняв мусульманство). «Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)» кваліфікує значення друс. *лишеникь* як «відступник» (СДРЯ XI–XIV, IV, 416), хоча в «Словаре русского языка XI–XVII вв.» наводиться точніше його тлумачення — «той, якого всі відцуралися; знехтуваний; пропаша людина» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 260). На наш погляд, у семантиці друс. *лишеникь* наявний амбівалентний зв'язок значень «той, хто відійшов від християнства» і «той, якого всі відцуралися; знехтуваний; пропаша людина». Аналогічний амбівалентний зв'язок «який втратив, покинув» — «якого позбавили, покинули» спостерігається в семантиці друс. *лиховати* «позбавляти», «втрачати», *лишеньи* «який втратив (кого, що)» і «відсторонений, відлучений» (СДРЯ XI–XIV, IV, 407, 416–417), а також укр. *лишанка* «жінка, яка покинула свого чоловіка» (Грінч., II, 366) і рос. *лишеникь* «людина, позбавлена доброго імені, прав, майна, статку» (Даль, II, 260). Крім друс. *лишеникь*, у словотвірному гнізді друс. *-лих-* первинна семантика *залишення* іє. **leik**- чітко простежується в лексемах XI–XIII ст. друс. *лишати* «позбавляти», *лишатиса* «позбавлятися; втрачати», «відмовлятися (від чого), залишати», *лишеньи* «позбавлений чого-н.; який втратив», *лишенише* «втрата» (СДРЯ XI–XIV, IV, 415–416).

У «Статуті князя Ярослава про церковні суди» міститься не відзначене в «Словаре русского языка XI–XVII вв.» та «Словаре древнерусского языка (XI–XIV вв.)» фразеологічно зв'язане словосполучення *лихыи недоуъ*: «Аще будеть жене *лихыи недоуъ*, или слепа, и долгая болезнь, про то ея не пустити»

(ХІІ–ХІІІ, сп. ХVІ, УЯрЦ, 190). У цій статті статуту йдеться про те, що хвороба *лихьи недоугъ* одного з подружжя не може бути підставою для розлучення. Пізніша юридична пам'ятка — «Правосуддя митрополиче» — дозволила розлучення у випадку захворювання *лихым недугом*⁷. У вільному словосполученні лексема *лихьи* мала, очевидно, значення «тяжкий, болісний, лютий, небезпечний (про хворобу)». Незважаючи на те, що в ХІ–ХІІІ ст. зі словами *болѣзнь, недоугъ* крім прикметника *лихьи* сполучалися лексеми *зѣльи* і *лютыи* (*злаа болѣзнь* «тяжкий, болісний, лютий (про хворобу)», *недоугъ зѣль* «т. с.», *лютаа болѣзнь* «т. с.», *лютыи недоугъ* «т. с.»: «бы(с)(ть) ему болѣзнь зла» — *1174, ЛК, ЛІІ-3, арк. 579; «недоугъ зѣль» — СДРЯ ХІ–ХІV, V, 263; «болѣзнию лютою одрьжимъ» — к. ХІ, сп. ХІІ–ХІІІ, ЖФ, 388; «ицѣли ... ѿт недоуга люта» — сп. ХІІ–ХІІІ, Пов. П., 296), на позначення конкретної хвороби в цей період використовувалося тільки словосполучення *лихьи недоугъ*. Словосполучення *лихаа болѣзнь* не засвідчене ані пам'ятками ХІ–ХІІІ ст., ані текстами ХІV–ХVІІ ст. (СлРЯ ХІ–ХVІІ, VІІІ, 249–250) й увійшло в ужиток, імовірно, після ХVІІ ст. (рос. діал. *лиха́я (лиха́) болезнь* «хронічна, довготривала хвороба», «хвороба пропасниця», «падуча дитяча хвороба» — СРНГ, ХVІІ, 78). Зв'язок основи *-лих-* зі значенням «хвороба» зберігається в українській, російській мовах та їхніх діалектах, білоруських, болгарських, польських діалектах: укр. *лихоманка* «пропасниця», *лиха́ напáсть* «раптова, нагла хвороба», *лихі́ очі* «лихе око, яке, за народним повір'ям, є в деяких людей, які можуть одним поглядом завдати лиха, викликати хворобу і навіть смерть» (Грінч., П, 364), рос. *лихорадка* «хворобливий стан...; висип» (СРЯ, П, 190), рос. діал. *лихбѣй* «гнійний нарив, чиряк», «шкірна хвороба, рани, заподіяні домовиком, нечистою силою», «шкірна хвороба в коней, гнійні жовна» (Даль, П, 257; СРНГ, ХVІІ, 78–79), *лиха́ч* «епілепсія», «хвороба коней із кашлем», *лиходѣйка* «пропасниця, малярія», *лиходка (лихотка)* «внутрішня хвороба: кольки, спазми», *лихора́д* «гнійний нарив; короста», «нігтьоїд», *лиховатъ* «бути хворим, хворіти» (СРНГ, ХVІІ, 75–84), бр. діал. *лихі́* «хворий, худючий» (ЕССЯ, ХV, 102), болг. діал. *лих* «який має конкретну істотну ваду — кульгавий, сліпий, косокий тощо» (ЕССЯ, ХV, 99), п. діал. *lichy* «дуже виснажений, ослаблений хворобою або у зв'язку із віком, нездоровий» (ЕССЯ, ХV, 100).

Семантичний полнос «наявність зайвого» в давньоруському словотвірному гнізді з коренем *-лих-* репрезентований значенням «надмірний, зайвий», яке широко представлене в семантиці друс. *лихва, лихвовати, лихновица, лихноути, лихо, лихование, лихоголаголати, лихоимьникъ, лихьи* та ін. (СлРЯ ХІ–ХVІІ, VІІІ, 245–251). У субстантивно-ад'єктивному полі соціально-етичної оцінки особи цей семантичний полнос маркують лексеми *лихьи, лихоиманьникъ, лихоимьць*.

Друс. *лихьи* використовувалося зі значенням «надмірний, зайвий» з ХІ ст.: «ни черсь 4 д(ь)ни пости са. ни черсь 5 нъ въ подобоу противу силъ ни черсь д(ь)н ъ нъ по вса д(ь)ни и по малоу а не въдаи са *лиѣти тици*. друугоици бо многы брашьны разорити ти силоу. се оубо отъ врага єсть. и всьде *лиха ѣдь* єсть гоубительна» (Изб. 1076, 628). У поєднанні слова *лихьи* з іменником *рѣчи* спостерігається конкретизація значення цього словосполучення до «надмірний, зайвий, пустий»: «и самомоу са испытати о помыслѣхъ и о дѣлѣхъ по са д(ь)ни: “не оплитати са *лихьи* рѣчьми и не искати жива (у рукопису так!) лѣнливихъ”» (Изб. 1076, 463–464). Зазначимо, що в ХІ ст. паралельно із цим словосполученням уживалися давньоруські *лихорѣчье* «гіпербола, перебільшення» (СлРЯ ХІ–ХVІІ, VІІІ, 251), *лихогоглатише* «виголошування зайвого, пустого» (за СлРЯ ХІ–ХVІІ, VІІІ, 247) або «негідне прохання (у молитві)» (за СДРЯ ХІ–ХІV,

⁷ Российское законодательство X–XX веков : В 9 т. / Под ред. О. И. Чистякова.— М., 1984.— Т. 1.— С. 178.

IV, 409), *лихословьѣ* «марнослів'я, балакучість» (за СлРЯ XI–XVII, VIII, 251) або «лихослів'я» (за СДРЯ XI–XIV, IV, 409), *лихоглаголати* «говорити зайве, пусте» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 247) або *лихоглаголити* «виголошувати довгі, беззмістовні молитви» (СДРЯ XI–XIV, IV, 407).

Друс. *лихоимьць* «хабарник, лихвар» засвідчений у текстах XI–XIII ст.: «горе *лихоимьцю*. богатство бо него отьбѣжить а огнь и приметъ» (Изб. 1076, 308); «богата моюжа [...] *лихоимьцю*» (сп. к. XI, Пат. Син., арк. 109); «обидливоу же и *лихоимьцю*» (сп. к. XI, Пат. Син., арк. 109). Із тим самим значенням спільнокореневе друс. *лихоиманьникъ* ревербується в «Кормчій Новгородській» 1280 р.: «сходать. к поганымъ коупла ради [...] *ли(х)иманьники*» (СДРЯ XI–XIV, IV, 408).

Стосовно спорідненості форм **lixъ* і **lixva* в науковій літературі висловлювалися різні версії. Гіпотеза про германське походження псл. **lixva* представлена в «Этимологическом словаре славянских языков» (за ред. О. М. Трубачова) та в «Етимологічному словнику української мови». На думку О. М. Трубачова, псл. **lixva* — старий германізм, який «походить від іє. **leik^h*-, що робить його етимологічним дублетом слов. **lixъ* < **leik-s-o*, одночасно виключаючи думку про пряму спорідненість **lixъ* і **lixva*» (ЕССЯ, XV, 98). В «Етимологічному словнику української мови» також зазначено, що **lixva* (укр. *лихва*) вважається праслов'янським запозиченням з готської мови і що «з розвитком значення в пейоративному напрямку (“позичання грошей під надто високий процент; процент, вищий за встановлений законом”) слово наблизилося до псл. **lixъ* “зайвий; злий, поганий”» (ЕСУМ, III, 248–249). Псл. **lixva*, **lixvarъ*, **lixvovati*, **lixvъnjъ* спеціалізовані для вираження семантики *лихварства*: друс. *лихва* «ріст, відсотки, прибуток», «лихварство», *лихвоимьствовати* «брати надмірні побори або проценти, займатися хабарництвом, лихварством» (СДРЯ XI–XIV, IV, 406–407), *лихвовати* «давати гроші на проценти, на ріст» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 246), укр. *лихва* «процент, ріст, прибуток» (Грінч., II, 363), рос. діал. *лихварá* «цифри» (СРНГ, XVII, 76), болг. *лихва* «сума в процентах, яку виплачують за тимчасове використання чужих коштів; ріст, процент», «вид штрафу за затримку платежів», *лихвен* «процентний», *лихвар* «лихвар», болг. діал. *лифа* «ріст, процент», макед. *лихва* «лихварські проценти; лихварство», схв. *лихва*, *lihva* «заст. лихварство», *лихвар* «той, хто позичає гроші під надзвичайно високий процент», *lihvar* «лихвар», слн. *lihva* «лихварство, нажива», ст.-ч. *lichva* «проценти, надмірно високі проценти», «лихварство, нажива», ч. *lichva* «отримання грошей під дуже високий процент», «заст. процент», *lichvár* «той, хто позичає гроші під процент», влуж. *lichwa* «лихварство, нажива; орендна плата», ст.-п. *lichwa*, *lifa* «процент за позичені гроші», *lichwa* «отримання позики; процент від грошей», *lichwarz* «той, хто позичає гроші під процент», (*lichwny*) *lifny* «пов'язаний із ростом, процентом, наданням грошей під процент», п. *lichwa* «надання позики; процент», п. діал. *lichwa* «процент» (ЕССЯ, XV, 97–99).

Інший погляд зводиться до виведення форми **lixva* від псл. **lixъ* «зайвий» (ЕССЯ, XV, 98; ЕСУМ, III, 249) і видається нам переконливішим. На користь праслов'янського походження форми **lixva* свідчать як словотвірні, так і семантичні особливості численних слов'янських рефлексів, хоч маємо певні сумніви щодо розвитку на слов'янському ґрунті семантики германізму **lixva* в напрямку від конкретного до загального, а саме від «позичання грошей під надто високий процент; процент, вищий за встановлений законом» до «зайвий; злий, поганий». Гадаємо, що в словотвірному гнізді псл. **lix-* (> псл. **liš-*) існували передумови для розвитку значень «лихвар», «лихварство», «обман з корисливою метою», «стягнення процентів», «користолюбство» тощо. Семантика *лихварства* могла

розвинулися на ґрунті таких взаємопоеднаних значень псл. *lix-, як «залишковий, зайвий» і «несправедливий, беззаконний».

Значення «залишковий, зайвий» індоєвропейського кореня простежується в псл. *lixa, *lixo, *lixnqti, *lixotъnъ(jъ), *lixomanъ, *lixъ, *liše, *lišъ(jъ), *lišъnъjъ:

ст.-ч. *lixa* «непарне число, лишок» (ЕССЯ, XV, 89), схв. *liho* «надто, надмірно» (ЕССЯ, XV, 89), схв. діал. *iz lixa* «окрім того, надмірно, на додаток» (ЕССЯ, XV, 90), п. *lichman* «марнотрат», «позиція під процент», ст.-п. *lichmanić* «витрачати, марнотратити» (ЕССЯ, XV, 93), давньоруські *lixnutи* «перевершити, перевищити» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 246), *въ lixotъ* «зайво, даремно, марно» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 251), *lixoje* «зайве, надмірне» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 247), *lixo* «понад міру, надто багато, дуже», *lixovenъje* «надмірність» (СДРЯ XI–XIV, IV, 407), *lixočislъnoje* «надмірність», *lixopitiše* «надмірне пиття», *lixotъnъni* «який не має почуття міри», *lixovadiše* «надмірність в їжі, обжерливість» (СДРЯ XI–XIV, IV, 409), *izъ lixa* «дуже сильно, понад міру», «надто, надмірно» (СДРЯ XI–XIV, IV, 410), *liše* «понад, понад що», «більшою мірою, сильніше, більше того» (СДРЯ XI–XIV, IV, 415–416), *lišenije* «зайвина, надлишок, надмір, надмірність», у функції вставного слова «більше того, крім того» (СДРЯ XI–XIV, IV, 416), *lišini* «зайвий, надмірний» (СДРЯ XI–XIV, IV, 417), *lišinni* «який перевищує необхідну або встановлену кількість» (СДРЯ XI–XIV, IV, 418), *lixosъtiše* «надмірність у їжі» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 251), *lixomъrъni* «надмірний, надзвичайний» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 250).

Семантику *обману, несправедливості, беззаконня* маркують псл. *lixota, *lixo, *lixъ, *lixotiti, *lixotъnъ(jъ), *lixovati, *lixomanъ:

ст.-п. *lichō* «несправедливо, погано» (ЕССЯ, XV, 90), *lixota* «злісний учинок, злодіяння, гріх» (ЕССЯ, XV, 95), п. заст. *lichocić* «грабувати, обдирати, розоряти» (ЕССЯ, XV, 96), ст.-п. *lichotny* «несправедливий, образливий, зневажливий, кривдний, підлий» (ЕССЯ, XV, 97), ч. *lixota* «лестоці; нещирість, обман, шахрайство» (ЕССЯ, XV, 95), *lixotiti se* «лестити, ластитися, лицемірити» (ЕССЯ, XV, 96), *lichotny* «піддесливий, скрадливий; обманний, облудний, підступний, нещирий, лукавий» (ЕССЯ, XV, 96–97), друс. *lixovati* «позбавляти, забирати», «ображати» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 247), *lixovanikъ* «крадій, злодій» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 247), *lixovizmati* «обманювати, обдурювати з корисливою метою» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 247), ст.-укр. *lixota* «лиходійство», *lixii* «у знач. імен. лихо, поганий намір, поганий вчинок», *lixogo mysliti* «замішпяти лихе», *lixodъecъ* «лиходій», *lixotnikъ* «т. с.» (ССУМ XIV–XV, I, 551), рос. *lixomanъ* «обманщик, дурисвіт, шахрай, крутій» (XVII ст.) (СлРЯ XI–XVII, VIII, 250), рос. діал. *lixomânka* «обманщик», *lixomân* «обманщик, дурисвіт, шахрай, крутій», «лиходій, злочинець», *lixomanitъся* «обманювати, зраджувати», *lixotъ* «образ, прикрість», *lixo* «образ», *lixorâdlivъjъ* «злобний, хитрий, недобррозичливий», *lixostnojъ* «набутий нечесним шляхом» (СРНГ, XVII, 76–84).

Цікаво, що поєднання семантики надмірності і семантики несправедливості, беззаконня трапляється не лише в межах кількох слів, а й на рівні семантичної структури однієї лексики: друс. *lišinni* «який перевищує необхідну або встановлену кількість», «перен. незаконний, неправедний» (СДРЯ XI–XIV, IV, 418), рос. *lixo* «надмір, прибуток» (XV ст.), «зло; зла справа» (XVII ст.), друс. *lixnoutи* «перевищити» (XII ст.), рос. *lixnutи* «провинитися, согрішити» (XV ст.) (СлРЯ XI–XVII, VIII, 246), друс. *lixъni* «зайвий, надмірний» (з XI ст.), *lixъni moужъ* «злочинець» (із XIII ст.) (СлРЯ XI–XVII, VIII, 249), рос. діал. *lixo* «образливо, прикро», «дуже, надто, сильно» (СРНГ, XVII, 76–77).

Зіставлення семантики похідних псл. *lix-, які зберігають значення «залишковий, зайвий», і похідних, які маркують значення «несправедливий, беззаконний», показує, що численні похідні псл. *lix-, зокрема псл. *lixo, *lixnqti, *lixotъnъ(jъ), *lixomanъ, *lixъ, *lišъnъjъ, засвідчують поєднання цих значень.

Псл. *lixo, *lixoјtati, *lixoјtъ, *lixomanъ реалізують семантику лихварства не меншою мірою, ніж псл. *lixva, *lixvarъ, *lixvovati, *lixvъnъjъ:

болг. заст. *лихоимецъ* «хабарник, лихвар» (ЕССЯ, XV, 92), п. *lichman* «марнотрат», «позика під процент», п. ст. *lichmanic* «витрачати, марнотратити» (ЕССЯ, XV, 93), схв. *lihoim* «жадібний, зажерливий» (ЕССЯ, XV, 92), *lihoimas* «жадібна, зажерлива, скнара лодина» (ЕССЯ, XV, 92), рос. діал. *лихора́детъ* «надто скупитися, скнарити», *лихора́дничатъ* «т. с.» (СРНГ, XVII, 81), *лихо́йма* «хабарництво» (СРНГ, XVII, 78), давньоруські *лихо́е* «проценти» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 247–248), *лихоимани́е* «лихварство», *лихоиме́нше* «т. с.», *лихоимь́е* «т. с.», *лихоимьство* «т. с.», *лихоимство* «т. с.», *лихоимьць* «лихвар», *лихоиманьникъ* «т. с.», *лихоимьный* «який має відношення до лихварства, хабарництва», *лихоимьства́ный* «т. с.», *лихоимьствованъ* «з якого вимагали», *лихоимьствовати* «займатися лихварством», *лихоимьети* «т. с.» (СДРЯ XI–XIV, IV, 408–409), *лихоимствовати* «ображати, обманювати з корисливою метою» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 249), *лихоимати* «обманювати з корисливою метою» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 248), *лишьвьникъ* «лихвар, хабарник» (СДРЯ XI–XIV, IV, 418), *лишьвьный* «який має відношення до стягнення відсотків, лихварства» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 259), *лихоимие*, *лихоимение* «користолюбство, скнарість» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 248).

Таким чином, формування семантики *лихварства* у гнізді псл. **lix-* можна схематично представити як семантичний перехід «залишковий, зайвий» + «несправедливий, беззаконний» → «лихвар», «лихварство», «обман з корисливою метою», «стягнення відсотків», «користолюбство» або в стислішому вигляді — «наявність зайвого» + «несправедливість» → «лихварство».

Розвиток значення «залишковий, зайвий» у словотвірному гнізді псл. **lix-* спричинився, як показав матеріал, до трансформації семантики лексем не лише в негативному, а й у позитивному плані. Утворення протилежно конотованих значень відбулося також у межах полюса «наявність зайвого» — одного з тих контрарних полюсів, які виникли внаслідок перетворення несинкретичної (значення «непарний») семантики псл. **lix-* на синкретичну з двома антонімічними центрами. У словотвірному гнізді псл. **lix-* цей другий етап розвитку вторинного синкретизму⁸ також пов'язаний з явищем енантіосемії. У вживанні друс. *лихьи* щодо галицького боярина Сем'юнка Черного актуалізуються семи «неспокійний», «буйний», «швидкий», «спритний»: «зажгоша мость на Днестрѣ. безаконьны *лихьи* Семьюнко» (*1229, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 257зв.). У літописних статтях другої половини XIII ст. прислівник *лихо* трапляється зі значенням «сміливо, хоробро, відважно»: «а нонѣ на пути єси розбилъ. а вси Татарскыи да в насѣ и в Руси *лихо* разбой оучинити» (*1284, ЛС-1, 170зв.); «кнаже. *лихо* ѣздишь рать с тобою мала» (*1287, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 301). Як бачимо, у словотвірному гнізді з коренем *-лих-* процес формування позитивно конотованих значень «сміливий», «відважний», «молодецький» розпочався не пізніше початку XIII ст. Завершився цей процес не пізніше першої половини XV ст., про що, зокрема, свідчить наявність іменника *лихачъ* зі значенням «судала, відважна, спритна людина» у складі пропріального імені в пам'ятках XV–XVI ст.: «*Лихачъ* Сахарусовъ», «Федоръ Никитинъ сынъ *Лихачъ*» (СлРЯ XI–XVII, VIII, 245). Розвиток позитивної конотації в цьому напрямку засвідчують російські рефлeksi псл. **lix-*: рос. *лихой* «сміливий, хоробрий, удалий; швидкий, стрімкий, завзятий; жвавий, моторний, спритний, молодецький; спритний, умілий, вправний; який вміє працювати добре й швидко», *лихо* «жваво, моторно, по-молодецькому, спритно, удатно, уміло, вправно», *лихач* «сміливий, хоробрий, удалий парубок», «заст. кучер ошатної карети, запряженої добрим баским конем», «ошатна карета з добрим баским конем», рос. *лихость* «жвавість, моторність, вправність, стрімкість», *лихаческий* «сміливий, хоробрий, удалий, відважний, жвавий», *лихачество* «нестримна, безрозсудна сміливість» (Даль, II, 257; СлРЯ, II, 255–256),

⁸ *Межжеріна Г. В.* Синкретизм семантики давнього слова та східнослов'янські лексеми XI–XIII ст. // Проблеми зіставної семантики / Відп. ред. М. П. Кочерган.— К., 2003.— Вип. 6.— С. 188–193.

рос. діал. *лихоство́* «спритність, вправність, молодецтво» (СРНГ, XVII, 77), *ліхо* «добре, славно», «швидко, жваво» (СРНГ, XVII, 76–77), *лиха́рь* «удала, вправна, спритна людина» (СРНГ, XVII, 75).

У семантиці давньоруських лексем з коренем *-лих-* розвиток позитивно конотованого значення «безстрашний, сміливий, швидкий», вірогідно, має таку траєкторію: «який потрапив у біду» → «ворожий, злий» → «упертий, свавільний, буйний» → «безстрашний, сміливий, швидкий».

Семантику *біди*, *лиха* маркують друс. *лишениѣ* «нестатки, злидні; нещастя», *лихо* «нещастя, біда», *лиховатиса* «терпіти нестатки, бідувати», *лишитиса* «заспати злигоднів, нещастя», *лишагемьи* «знедолений», *лишении* «нещасний» (СДРЯ XI–XIV, IV, 407, 414–418; СлРЯ XI–XVII, VIII, 247), а також укр., ст.-укр. *лихо* «лихо, біда, горе, нещастя» (Грінч., II, 364; ССУМ XIV–XV, I, 551), укр. *лиха година* «нещастя, біда», *лиховіна* «нещасний випадок», *лиховиціна* «тяжкі, злигодні часи», *лихоліття* «т. с.» (Грінч., II, 363–364), рос. діал. *ліха* «зло, біда, нещастя» (СРНГ, XVII, 75), *ліхо* «лиха доля», «горе, сум» (СРНГ, XVII, 76), *лихоман* «бідолоха, сіромаха, неборак», *лихоманка* «бідолоха, сіромаха, неборак», «нещастя; невдача» (СРНГ, XVII, 79), *лихомарец* «бідняк, невдача» (СРНГ, XVII, 80), *ліхость* «велике, тяжке горе; сум» (СРНГ, XVII, 83), бр. *ліха* «біда, нещастя», *ліхо* «зло, нещастя» (ЕССЯ, XV, 91).

Зв'язок значень «ворожий», «злий», «упертий» засвідчують білоруські та болгарські рефлексії псл. **lix-*: бр. *ліхі* «людина, якій неможливо догодити; норовливий, упертий» (ТСБМ, III, 54), болг. *лих* «т. с.» (ЕССЯ, XV, 99), *лих* «перен. буйний», «недоброзичливий, ворожий, злий» (БРС, 298), болг. діал. *лих* «буйний, свавільний» (ЕССЯ, XV, 99–100).

Аналогічний розвиток значення «сміливий, відчайдушний» на ґрунті значення «який потрапив у біду» спостерігається в семантиці похідних від друс. *бѣда* «біда, лихо, нещастя», а саме укр. *бідовий* «жвавий, сміливий, рішучий» (СУМ, I, 178), рос. розм. *бѣдовый* «відчайдушний, безстрашний, свавільний, бешкетний» (СлРЯ, I, 72–73), *бѣдовый* «незлагідний, неспокійний, сварливий; сміливий, відважний» (Даль, I, 151–152).

У словотвірному ґнізді XI–XIII ст. з коренем *-лих-* семантика *біди*, *лиха* тісно пов'язана із семантикою *надмірності*, і контамінація, поєднання значень «надмірність» і «біда, лихо» спостерігається а) на рівні семантичної структури однієї лексеми: друс. *лихо* «понад міру, надто багато, дуже», «погано»; *лишениѣ* «зайвина, надлишок, надмір, надмірність», «нестатки, злидні; нещастя»; б) на рівні омонімічних форм: прислівник друс. *лихо* «понад міру, надто багато, дуже», іменник друс. *лихо* «нещастя, біда»; в) на рівні низки лексем: з одного боку, друс. *лихва* «ріст, проценти, прибуток», *лихоиманиѣ* «лихварство», *лихоимьць* «лихвар», *лишьвьникъ* «лихвар, хабарник», *лихопитиѣ* «надмірне пиття», *лихосытиѣ* «непомірність в їжі», *лихотьныи* «який не має почуття міри», *лиховадиге* «надмірність у їжі, обжерливість», *лише* «понад, понад що», «більшою мірою, сильніше, більше того», *лихомѣрныи* «надмірний, надзвичайний», з другого — друс. *лихо* «нещастя, біда», *лиховатиса* «терпіти нестатки, бідувати», *лишагемьи* «знедолений», *лишениѣ* «нестатки, злидні; нещастя», *лишении* «нещасний», *лишитиса* «заспати злигоднів, нещастя» (СДРЯ XI–XIV, IV, 406–409, 414–418; СлРЯ XI–XVII, VIII, 245–251).

Гадаємо, що один із векторів розвитку позитивної конотації сформувався в межах полюса «наявність зайвого» у результаті семантичного переходу «зайвий, надмірний» → «неспокійний, буйний, сміливий» у семантичній структурі друс. *лихьи* та переходу «понад міру, надто багато, дуже» → «сміливо, по-молодецькому» в семантиці друс. *лихо* (СДРЯ XI–XIV, IV, 407). Розвиток позитивної

конотації, хоча й в іншому напрямку, відбувся в семантичній структурі друс. *лишии*, де «зайвий, надмірний» → «найвищий, кращий» (СДРЯ XI–XIV, IV, 417).

Отже, особливості семантичної структури друс. *лихыи*, *лихоиманьникъ*, *лихоимьць*, *лихомоудрыи*, *лишеникъ*, які репрезентують корінь *-лих-* / *-лиш-* у складі лексико-семантичного поля «соціально-етична оцінка особи», відбивають такі семантичні трансформації псл. **lix-*, як перетворення несинкретичної семантики (значення «непарний») псл. **lix-* на синкретичну з антонімічними центрами «відсутність необхідного» і «наявність зайвого» та формування всередині центру «наявність зайвого» двох контрарних полюсів — негативно і позитивно конотованих значень.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БПРС — Гессен Д., Стыпула Р. Большой польско-русский словарь : В 2 т. — М. ; Варшава, 1988. — Т. 1. — 656 с.
- БРС — Бернштейн С. Б. Болгарско-русский словарь. — М., 1986. — 768 с.
- Варл. — Повесть о Варлааме и Иоасафе // Повесть о Варлааме и Иоасафе : Памятник древнерус. перевод. лит. XI–XII вв. / Отв. ред. О. В. Творогов. — Ленинград, 1985. — С. 112–267.
- Грінч. — Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Д. Грінченка. — К., 1958. — Т. 2. — 573 с.
- Гр. (смол.) 1123–1125 — Договор неизвестного смоленского князя с Ригою и Готским берегом // Смоленские грамоты XIII–XIV вв. / Под ред. Р. И. Аванесова. — М., 1963. — С. 10–13.
- Гр. (смол.) 1229 — Торговый договор Смоленска с Ригою и Готским берегом, 1229 г. // Там же. — С. 20–45.
- Даль — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1955. — Т. 1. — 699 с.; Т. 2. — 779 с.
- ДЗ — Слово Данила Заточника, еже написа своему князю Ярославу Володимировичю // Памятники литературы Древней Руси. — М., 1980. — Вып. 2. — С. 388–398.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. — К., 1989. — Т. 3. — 552 с.
- ЖФ — Житие преподобнааго отьца нашего Феодосия, игумена Печерскаго // Памятники литературы Древней Руси. — М., 1978. — Вып. 1. — С. 304–390.
- Изб. 1076 — Изборник 1076 года / Изд. подгот. В. С. Голыщенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. — М., 1965. — 1091 с.
- ЛГВ, ЛИ-3 — Летопись Галицко-Волынская // ПСРЛ. Летопись Ипатьевская, южнорусский летописный свод к. XIII в., сп. ок. 1425. — М., 1998. — Т. 2. — С. 717–938.
- ЛК, ЛИ-3 — Летопись Киевская // Там же. — С. 284–711.
- ЛН — Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионному списку // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М. ; Ленинград, 1950. — С. 101–427.
- ЛР — Радзивилловская летопись // ПСРЛ. — Ленинград, 1989. — Т. 38. — 178 с.
- ЛС-1 — Суздальская летопись по Лаврентьевскому сп. 1377 г. // Там же. — М., 1997. — Т. 1. — С. 289–488.
- Пат. Син. — Синайский патерик / Изд. подгот. В. С. Голыщенко, В. Ф. Дубровина. — М., 1967. — 401 с.
- ПВЛ-1 — Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку // ПСРЛ. — М., 1997. — Т. 1. — С. 1–286.
- ПВЛ, ЛИ-3 — Повесть временных лет // ПСРЛ. Летопись Ипатьевская, южнорусский летописный свод к. XIII в., сп. ок. 1425. — М., 1998. — Т. 2. — С. 1–284.
- Пов. П. — Повѣсть поливиа еп(и)с(ко)па ринокурьскаго. о коньчании житиа с(вя)таго оца нашего. и архиеп(и)с(ко)па кипрьскаго // Успенский сборник XII–XIII вв. / Под ред. С. И. Коткова. — М., 1971. — С. 269–297.

- ПР — Русская правда (пространная редакция) по Троицкому списку, по рукописи Мерило праведное, XIV в. // Российское законодательство X–XX веков : В 9 т. / Под ред. О. И. Чистякова.— М., 1984.— Т. 1.— С. 64–73.
- Преобр. — *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка : В 2 т.— М., 1959.— Т. 1.— 718 с.
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.— СПб. ; Ленинград ; М., 1843–1998.
- Семен — Семена епископа тфѣрьскаго наказание // Памятники литературы Древней Руси. — М., 1981. — Вып. 3. — С. 464.
- СДРЯ XI–XIV — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т.— М., 1991.— Т. 4.— 559 с.; 2002.— Т. 5.— 646 с.
- СлПЗБ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : В 4 т.— Мінск, 1979–1984.
- СлРЯ — Словарь русского языка / Ред. А. П. Евгеньева, Г. П. Князькова и др. : В 4 т.— М., 1957.— Т. 1.— 964 с.; 1958.— Т. 2.— 1016 с.
- СлРЯ XI–XVII — Словарь русского языка XI–XVII вв. — М., 1981. — Т. 8. — 351 с.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Гл. ред. Ф. П. Филин.— Ленинград, 1981.— Т. 17.— 383 с.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970.— Т. 1.— 799 с.
- СРЯ — Словарь русского языка / Гл. ред. А. П. Евгеньева : В 4 т.— М., 1986.— Т. 2.— 736 с.
- ССУМ XIV–XV — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. Л. Л. Гумецька : В 2 т.— К., 1977.— Т. 1.— 630 с.
- ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : В 5 т.— Мінск, 1979.— Т. 3.— 672 с.
- УЯРЦ — Устав Ярослава о церковных судах (пространная редакция) по Основному изводу, в сб. пер. пол. XVI в. // Российское законодательство X–XX веков : В 9 т. / Под ред. О. И. Чистякова.— М., 1984.— Т. 1.— С. 189–193.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Отв. ред. О. Н. Трубачев.— М., 1988.— Т. 15.— 264 с.
- Br. — *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.— 805 s.
- Machek — *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.— Praha, 1957.— 627 s.
- SSJ — Slovník slovenského jazyka.— Bratislava, 1960.— Т. 2.— 647 s.

H. V. MEZHHERINA

LEXEMES ЛИХЫИ, ЛИХОИМАНЬНИКЪ, ЛИХОИМЬЦЪ, ЛИХОМОУДРЫИ, ЛИШЕНИКЪ IN THE WORD-BUILDING FAMILY WITH ROOT -ЛИХ- (on the material of east slavic literary monuments of XI–XIII centuries)

The article touches upon the reconstruction of semantic structure of Old Russian lexemes *лихыи*, *лихоиманьникъ*, *лихоимьць*, *лихомоудрыи*, *лишеникъ* and retraces the psl. *lix- semantic transformations with which the development of these lexemes is connected.

Key words: Kyiv Rus, semantic reconstruction, word-building family.